

Rosyjska Cerkiew Prawosławna po śmierci patriarchy Tichona (Biełławina)

Kamila Pawełczyk-Dura

Archiwum Państwowe w Łodzi, Polska

ORCID: 0000-0002-3615-8120

pawelczyk.kamila@wp.pl

K. Pawełczyk-Dura, *Russian Orthodox Church after the death of Patriarch Tikhon (Bellavin)*, Elpis, 23 2021: 97-103.

Abstract: The crisis in the Russian Orthodox Church, connected with the Patriarch Tikhon's death, initiated the deep divisions between hierarchs. A precedent in the canonical order of the Orthodox Church authorities and nomination of metropolitan of Krutitsy Peter (Polansky) on the Guardian of the Patriarchal Throne were not able to maintain the monolith community. Church was destructed by internal divisions, personal ambitions, manifested especially after the arrest of the patriarchal locum tenens, and persecuted by the communist state authorities. Community was ultimately divided by the taking of the patriarchal throne by the metropolitan of Nizhny Novgorod Sergius (Stragorodsky). Sergius position, de facto deputy of the deputy of the Guardian of the Patriarchal Throne, complicated canonical conflict with the archbishop of Yekaterinburg Grigory (Yatskovskiy) and personal controversies arising between him and the metropolitan of Jaroslaw Agafangel (Preobrazhensky). Internal schizm was finally sealed by the announcement of The declaration of the acting locum tenens of the Moscow patriarchal throne the metropolitan of Nizhny Novgorod Sergius citizen Stragorodsky and the list of the temporary so-called "patriarchal Holy Synod" organized by him about attitude of the Russian Orthodox Church to state authority.

Streszczenie: Cerkiewna smuta, wywołana śmiercią patriarchy Tichona (Biełławina), doprowadziła do głębokich podziałów w łonie rosyjskiego prawosławia. Precedens w kanonicznym porządku władzy cerkiewnej i desygnowanie na strażnika tronu patriarszego metropolity krutickiego Piotra (Polanskiego) nie utrzymały monolitu wspólnoty. Targane wewnętrznymi podziałami i osobistymi ambicjami, ujawniającymi się szczególnie po aresztowaniu patriarszego locum tenens, a nade wszystko prześladowane przez komunistyczne władze państwowe środowisko cerkiewne spolarzywało ostatecznie objęcie tronu patriarszego przez metropolitę niżnienowogrodzkiego Siergieja (Stragorodskiego). Pozycję hierarchy, de facto zastępcy strażnika tronu patriarszego, komplikował konflikt o charakterze kanonicznym z arcybiskupem jekaterynburskim Grigorijem (Jackowskim) oraz osłabiały kontrowersje personalne narosłe między nim a metropolitą jarosławskim Agafangelem (Prieobrażenskim). Rozłamy wewnętrzne przypieczętowało ostatecznie ogłoszenie Posłania (deklaracji) zastępcy strażnika tronu patriarszego metropolity niżnienowogrodzkiego Siergieja (Stragorodskiego) i utworzonego przy nim Tymczasowego Świętego Synodu o stosunku Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej do władzy państwowej.

Keywords: Rosyjska Cerkiew Prawosławna, Tichon (Biełławin), Piotr (Polanski), Siergiej (Stragorodskij), Grigorij (Jackowski), Agafangel (Prieobrażenski)

Słowa kluczowe: The Russian Orthodox Church, Tikhon (Bellavin), Peter (Polansky), Sergius (Stragorodsky), Grigory (Yatskovskiy), Agafangel (Preobrazhensky)

W święto Zwiastowania 7 kwietnia 1925 roku zmarł w wieku sześćdziesięciu lat jedenasty Patriarcha Moskiewski i Wszechrosji Tichon (Gubonin, red. 1994, s. 369). W oficjalnych dokumentach państwowych jako przyczynę śmierci podano niedokrwienie mięśnia sercowego, będącego wynikiem długotrwałych problemów kardiologicznych, przejawiających się głównie postacią symptomów duszniczej bolesnej (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političeskoj istorii, f. 17, op. 163, d. 483, k. 44-45). Śmierć pierwszego hierarchy usankcjonowała precedens w kanonicznym porządku władzy cerkiewnej, zagwarantowany postanowieniem Soboru Lokalnego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej z 7 lutego (25 stycznia) 1918 roku. Norma ta – wypracowana w warunkach rodzącego się w oczach członków soborowych ateistycznego państwa sowieckiego – stanowiła, iż „na wypadek choroby, śmierci lub innych nieszczęśliwych wypadków, zobowiązuje się patriarchę wybrać kilku zastępców, którzy w kolejności starszeństwa będą chronić władzę patriarszą i dziedziczyć ją” (Desti-

vel', 2008, s. 143-144; Muszyński, 2006, s. 233-234). Na wyznaczonego przez ostatniego patriarchę *locum tenens* scedowano okresowo prawa i obowiązki przynależące głowie Kościoła rosyjskiego (Regel'son, 2007, s. 66).

Testament Tichona, datowany na 25 grudnia 1924 roku (7 stycznia 1925 roku), zawierał nazwiska trzech wyższych duchownych, desygnowanych na tymczasowych administratorów lokalnego Kościoła Wschodu. Patriarcha wskazał jako nominatów swoich dotychczasowych bliższych współpracowników: metropolitę kazańskiego Kiryła (Smirnowa), metropolitę jarosławskiego Agafangela (Prieobrażenskiego) oraz metropolitę krutickiego Piotra (Polanskiego). Tichonowski zamiysł zabezpieczenia struktur cerkiewnych przed wewnętrznym chaosem, jaki mógłby powstać w chwili zaprzestania pełnienia przez niego posługi patriarszej, zrewidowały realia polityczne. Rzeczywistość sowiecka, przesycona skrajnie materialistyczną antropologią, eliminowała pierwiastek religijny z obszaru życia społecznego, nie stroniąc od rozwiązań siłowych.

Procesy pokazowe duchowieństwa, więzienia, zsyłki dotknęły większość ówczesnej hierarchii cerkiewnej. Wiosną 1925 roku Kirył i Agafangel przebywali w więzieniach sowieckich, co pozbawiło ich możliwości faktycznego przejęcia najwyższej władzy cerkiewnej (Byčkov, 2006, s. 228; Gubonin, red. 2007, s. 57). W zaistniałej sytuacji metropolita Piotr skierował 9 kwietnia do przewodniczącego Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad Michaiła Kalinina notę z informacją o objęciu zarządu Cerkwią rosyjską (Pokrovskij i Petrov, 1998, s. 454).

Zmiany w kanonicznym przejściu władzy patriarszej spolaryzowały środowisko cerkiewne. W dzień uroczystości pogrzebowych Tichona, 12 kwietnia, pięćdziesięciu ośmiu arcybiskupów uznało metropolitę krutickiego widzialną głową macierzystego Kościoła, przyznając mu pełnię kompetencji patriarszych (Gubonin, red. 1994, s. 413-417). Wyboru Piotra nie uznał tak zwany obóz „anty-tichonowski”, głównie zaś sympatyzujące z władzą państwową duchowieństwo skupione pod sztandarem „odnowicielstwa” („Żywa Cerkiew” z Aleksandrem Wwiedeńskim na czele, popierany przez przewodniczącego Komisji Antyreligijnej Jewgienija Tuczkowa). W opustoszeniu tronu patriarszego liderzy ruchu upatrywali możliwość wyjścia z politycznej i społecznej stagnacji, a nade wszystko likwidacji posoborowych struktur cerkiewnych i zorganizowania wspólnoty współpracującej z władzą państwową. Lansowana od początku lat dwudziestych XX wieku odnowicielska idea stworzenia aktywnych wspólnot prawosławnych, połączonych między sobą wiarą i zaangażowaniem duchowieństwa, przy jednoczesnym zwrocie ku władzy państwowej jako najważniejszemu czynnikowi kształtującego życie społeczne i polityczne, miała zostać w końcu urzeczywistniona (Pawelczyk-Dura, 2013, s. 207-212).

Po ogłoszeniu metropolity krutickiego *strażnikiem tronu patriarszego* „odnowielski” Święty Synod opublikował specjalne posłanie. Wstęp do dokumentu z 16 kwietnia przybrał następujące brzmienie: „Śmierć byłego patriarchy, imię którego było synonimem schizmy cerkiewnej, moralnie zobowiązuje wszystkich działaczy cerkiewnych poważnie zastanowić się nad położeniem Kościoła prawosławnego i spokojnie, w duchu miłości Chrystusowej, pokonać rozłam wewnętrzny, tak uciążliwy dla całej wspólnoty prawosławnej” (Levitin-Krasnov i Šavrov, 1996, s. 445).

Symbolem pojednania miały stać się wspólne obrady soboru lokalnego. Idea budowy platformy porozumienia i oficjalnego współdziałania między Cerkwią patriarszą a różnymi denominacjami „Żywej Cerkwi” została odrzucona przez *strażnika tronu patriarszego* – metropolitę Piotra. O niemożności pojednania ze schizmatykami najwyższy przedstawiciel Kościoła rosyjskiego komunikował w posłaniu z 28 lipca 1925 roku (Cypin, 2007, s. 409-410; Kostkevič, 2007, s. 106-107; Sokurova, 1998, s. 37). Działania przedstawicieli formacji *locum tenens* osądził bardzo surowo. Podkreślił, że „odnowiciele” wykorzystując naukę Chrystusową kreują polityczne złudzenia i służą zewnętrznemu poklaskowi. Odrzucając jakąkolwiek formę wzajemnego porozumienia, duchowny prze-

strzegł wiernych prawosławnych przed niebezpieczeństwem propagandy odnowicielskiej, przesyconej fałszem i zakłamaniem. Otumanienie i zaślepienie, kierujące liderami „Żywej Cerkwi”, nie pozwalało – w ocenie Piotra – aktywnie włączyć się w jeden, prawdziwie prawowierny nurt życia religijnego Cerkwi patriarszej. Jedynie odrzucenie fałszywych przesłanek mogło znieść bariery w porozumieniu między skonfliktowanymi stronami (Gubonin, red. 1994, s. 418-420).

List pasterski Piotra jasno określił stanowisko duchownego wobec ruchu „odnowienia” (Orlovskij, 1996, s. 474-475). Bezkompromisowa pozycja metropolity krutickiego ugruntowała sowiecką politykę dalszego infiltrowania środowiska cerkiewnego przez organy państwa. Przewodniczący Komisji Antyreligijnej Jewgienij Tuczkwow w referacie *O dalszej polityce w związku ze śmiercią Tichona* (Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političeskoj istorii, f. 17, op. 112, d. 775, k. 39) sugerował aktywizację formacji „odnowicielskiej”, realizowaną poprzez przygotowania do soboru. Wydatne wsparcie władzy świeckiej miało doprowadzić, w zamyśle partyjnego prominenta, do znacznego osłabienia obozu „tichonowców” i jednoczesnego utrwalenia zasad współpracy z „Żywą Cerkwią”. Tuczkwow rysował zatem idealistyczną wizję chrześcijaństwa w państwie komunistycznym – lojalne duchowieństwo traktowane było w kategorii narzędzia służącego realizacji celów politycznych. Zwiększenie szans na zwycięstwo obozu antypatriarszego w walce o przewodnictwo rosyjskiemu prawosławiu referent dostrzegł w wypróbowywanym wielokrotnie mechanizmie społecznej kompromitacji *strażnika tronu patriarszego*, przekonania niepewnych i zastraszenia trwających przy Piotrze (Lobanov, 2008, s. 212; Moss, 2001, s. 127).

Projektowane przez Tuczkwowa zgromadzenie soborowe rozpoczęło obrady 1 października 1925 roku. II Sobór „odnowielski” (III Sobór Lokalny) zdominowały spory personalne i spekulacje. Pomysły reformatorskie i kwestie odnowy życia religijnego, wniesione w porządek obrad, w praktyce ograniczono do minimum (Golovuškin, 2009, s. 178; Kogol', 2005, s. 106; Škarovskij, 1999, s. 38-39). Polityczny ton sesji nadał otwierający zgromadzenie referat „metropolity Moskwy” Aleksandra Wwiedeńskiego. Stanowił on przyczynek do historii ruchu „odnowienia” i jego misji (Maszkiewicz, 1995, s. 130-131). Budując swoje wystąpienie na tezie „kryzysu chrześcijaństwa” duchowny wykazywał, iż przyczyna upadku wiary leżała w pozycji społecznej, jaką zajmowały od wieków instytucje religijne w państwie Romanowów. Cerkiew rosyjska, ukształtowana w oparciu o protekcjonalizm carskiego aparatu biurokratycznego i finansowe wsparcie monarchicznego aparatu władzy, zatraciła swoje dziejowe posłannictwo, skupiła na materialnej esencji funkcjonowania wspólnoty, na personalnych potrzebach episkopatu. Zapomniała o apostołskich powinnościach wobec wiernych. Ideologia „odnowienia”, pozostająca w opinii prelegenta w opozycji do skostniałych zasad proponowanych przez „tichonowców” wiodła ku porzuceniu marazmu religijnego. Oddzielenie Cerkwi od państwa, odrzucenie niekanonicznych zasad funkcjono-

wania wspólnoty, uszczuplenie stanu posiadania kapłanów mogło doprowadzić do odrodzenia ideałów najbliższych wzorcom biblijnym, zahamować kryzys wiary i ocalić Kościół prawosławny przed odejściem od ideałów Chrystusowych (Vvedenskiĭ, 1926, s. 4).

Wizja współistnienia Cerkwi prawosławnej z władzą sowiecką, rysowana podczas obrad soborowych przez Wwiedeńskiego, podkreślała charakter rozłamu wewnątrz wspólnoty. Blokowanie przez stronników patriarchy Tichona procesu zjednoczenia, co wielokrotnie podkreślano podczas obrad soborowych, oznaczało utrwalenie w przestrzeni religijnej modelu dwubiegunowego. Aberracje religijne ujawniały się paradoksalnie na poziomie interesów politycznych przeciwstawnych formacji, choć sformułowania aktu końcowego II Soboru „odnowielskiego” wskazywały głównie na różnice w interpretacji kanonów. „Sobór nabiera przekonania, że kanony, na które powołują się zwolennicy świętej pamięci patriarchy, nie stanowią rzeczywistej przyczyny ich jawnej wrogości do Kościoła synodalnego, a są jedynie zewnętrznym pretekstem, pod którego osłoną wodzowie «tichonowców» prowadzą nieświadomych wiernych, korzystając z ich niewiedzy teologicznej” – brzmiało podsumowanie (Vvedenskiĭ, 1926, s. 13-14).

Z interpretacją powyższą kolidowały oczekiwania przedstawicieli „Żywej Cerkwi” wysuwane wobec patriarszego *locum tenes*. Próbowano wymusić na patriarszym zastępcy, zgodnie z ogólnymi dyrektywami, obietnicę usunięcia z szeregu wyższego duchowieństwa cerkiewnego kapłanów wytypowanych przez Komisję Antyreligijną, odłączenia hierarchów pozostających poza granicami kraju oraz oświadczenie współpracy z instytucjami rządowymi (Byčkov, 2006, s. 234-235; Regel'son, 2007, s. 389; Safonov, 2010, s. 30). Oferta podjęcia tak osobliwie rozumianego dialogu, w rzeczywistości zaś spełniającej jedyny warunek utrzymania Cerkwi patriarszej w charakterze instytucji legalnej współpracy, z politycznymi protektorami ruchu „odnowielskiego” została odrzucona przez metropolitę Piotra.

W nocy z 9 na 10 grudnia duchowny został, na mocy decyzji naczelnych władz partyjnych, zatrzymany (Daniluškin, Nikol'skaâ, Škarovskij, Dmitriev i Kutuzov, 1997, s. 208; Mejendorf, 1997, s. 193; Orehov, 2006, s. 262). Areszt poprzedziły czystki w jego najbliższym otoczeniu, obejmujące kilkunastu wyższych hierarchów cerkiewnych (Škarovskij, 2010, s. 113). Świadomość paraliżu ciągłości funkcjonowania instytucji kościelnych zaktywizowała najprawdopodobniej działania *strażnika tronu patriarszego*. Na kilka dni przed zatrzymaniem, 5 grudnia, podpisał on akty dotyczące porządku dziedziczenia najwyższej władzy cerkiewnej. Powtórzył tym samym precedens w kanonicznym porządku przewodnictwa rosyjskiemu prawosławiu, wymuszony politycznymi warunkami funkcjonowania wspólnoty:

„W wypadku naszej śmierci prawa i obowiązki *strażnika tronu patriarszego* wygasające w chwili kanonicznego wyboru nowego patriarchy, przekazujemy – zgodnie z wolą świętej pamięci patriarchy Tichona – metropolitom kazańskiemu Kiryłowi [Smirnowo-

wi] i jarosławskiemu Agafangelowi [Prieobrażenskiemu]. Niemożność objęcia przez któregośkolwiek z nich funkcji spowoduje przekazanie władzy w ręce metropolity Arsenija [Stadnickiego]. Jeśli także on nie będzie mógł zrealizować tegoż postanowienia, to prawa i obowiązki *strażnika tronu patriarszego* przekazujemy metropolicie niżnienowogrodzkiemu Siergiejowi [Stragorodskiemu]” (Cypin, 2007, s. 411).

6 grudnia zapis powyższego postanowienia został zmieniony. Duchowny na swoich następców w godności *locum tenens* wytypował kolejno metropolitę Siergieja (Stragorodskiego), egzarchę Ukrainy Michaiła (Jermakowa) i arcybiskupa rostowskiego Josifa (Pietrowych) (Cypin, 1999, s. 30; Mitrofanov, 1995, s. 52).

Nowe cerkiewne *interregnum* urzeczywistniło sowiecką ideę nadania odpowiedniego kształtu najwyższej administracji kościelnej, lansowaną przez członków aparatu politycznego. Projektowanym ekwiwalentem centralnych organów władzy cerkiewnej stała się Tymczasowa Najwyższa Rada Cerkiewna, powołana na mocy samodzielnej decyzji moskiewskiego zebrania dziesięciu wyższych hierarchów. Uczestniczyło w nim dziesięciu hierarchów, wśród których czołową pozycję zajmowali arcybiskup jekaterynburski Grigorij (Jackowski) i biskup możański Boris (Rukin). Akt konstytucyjny, podpisany 22 grudnia 1925 roku, określał Radę jako tymczasowy organ zarządu Cerkwią, pozostający w kanonicznej i modlitewnej jedności ze *strażnikiem tronu patriarszego* Piotrem, lojalny wobec przedstawicieli władzy państwowej. Kompetencje administracyjne, ustawodawcze i wykonawcze jednostki wygasły w momencie zwołania nowego soboru lokalnego, którego zwierzchnictwo Rada uznawała za normę podstawową i nienaruszalną (Cypin, 1999, s. 32; Alekseev, 1991, s. 262; Štrikker, 1995, s. 286-287).

Przyjęte rozwiązanie, jak podkreślał arcybiskup Grigorij w liście z 22 stycznia 1926 roku skierowanym do metropolity Siergieja (Stragorodskiego), korespondowało z normami kanonicznymi. Hierarcha przypominał, iż dziedziczość tronu patriarszego, zgodnie z postanowieniem Soboru z 21 grudnia 1917 roku, następowała poprzez przelanie kompetencji patriarchy (lub jego zastępcy) na Świątobliwy Synod lub Najwyższą Radę Cerkiewną (Fomin, 2003, s. 429). Organy te w 1925 roku nie funkcjonowały, a więc dzieło sformułowania naczelnych organów władzy zostało podjęte przez moskiewskie zebranie arcybiskupów. W przedłużającym się *interregnum* Grigorij upatrywał niebezpieczeństwo paraliżu funkcjonowania wspólnoty, która winna wyrwać się z wewnątrzcerkiewnego impasu (Gubonin, red. 1994, s. 429; Kaplan, 2008, s. 201; Mazyrin, 2009, s. 282-288).

Troska arcybiskupa jekaterynburskiego o dobro prawosławnych rosyjskich wybrzmiewała także korespondencji przesyłanej do pozostającego w więzieniu metropolity krutickiego. Na list przekazany Piotrowi składała się relacja z grudniowego zebrania części episkopatu wraz z jego polityczną oceną. Grigorij, zasłaniając się niewiedzą o назначeniu Siergieja na nowego patriarszego *locum tenens* oraz biernością pozostałych hierarchów, zarysował swoją

rolę w powołaniu Tymczasowej Najwyższej Rady Cerkiewnej. Legalizacja najwyższego organu administracji cerkiewnej stwarzała niepowtarzalną szansę normalizacji stosunków wspólnoty z władzami świeckimi. Rada została bowiem zarejestrowana jako legalnie działająca instytucja religijna, co – biorąc pod uwagę niepowodzenia Tichona i Piotra w tej materii oraz położenie „uwięzionego” w Niżnym Nowogrodzie Siergieja – było sporym osiągnięciem. Konkludując przewodniczący Rady prosił metropolitę krutickiego: „zdecydowaliśmy się zwrócić do Waszej Eksceleńcji z prośbą o błogosławieństwo i zatwierdzenie działalności Tymczasowej Najwyższej Rady Cerkiewnej [...] prosimy także anulować przekazane wcześniej metropolicie Siergiejowi pełnomocnictwa jako nieprzydatne i nieprzynoszące dobra Cerkwi rosyjskiej” (Gubonin, red. 1994, s. 435).

Metropolita kruticki, poddawany ciągłej perswazji i niemający kontaktu ze światem zewnętrznym, zaaprobował przedstawiony mu pod rozpatrzenie projekt. Piotrowa rezolucja z 1 lutego tworzyła nowy porządek władzy cerkiewnej, odpowiadający zastanemu stanowi rzeczy. Hierarcha proponował utworzenie trzyosobowego kolegium arcybiskupiego w składzie: arcybiskup włodzimierski Nikołaj (Dobronrawow), arcybiskup tomski Dmitrij (Bielikow) oraz arcybiskup jekaterynburski Grigorij (Jackowski), wyposażonego w podstawowe prawa i obowiązki nałożone soborowo na *locum tenens* (Mazyrin, 2008, s. 186).

Uchylając postanowienie z 6 grudnia hierarcha odebrał metropolicie Siergiejowi prerogatywy władzy zwierzchniej. Czynił to, jak się wydaje, podług wykładni arcybiskupa jekaterynburskiego. Potrzebę zmian w strukturach zarządu Cerkwią tłumaczył dobrem wspólnoty, przyglądającej się opustoszonemu tronowi patriarszemu z uczuciami trwogi i powątpiewania. Pokój i jedność wewnątrzcerkiewna wymagały, uznał duchowny, utworzenia organu będącego w stanie realizować interesy rosyjskich prawosławnych.

Argumentacja powyższa spotkała się z ostrym responsem ze strony Siergieja. Niżnienowogrodzki „więzień” w odpowiedzi kierowanej do Grigorija 8 lutego podkreślał w pełni kanoniczny i całkowicie pokojowy charakter przejścia przez niego władzy. Grudniowe postanowienie Piotra, kontynuował, zostało przyjęte przez wiernych ze spokojem i zrozumieniem, a dopiero nielegalne i samowolne powołanie Tymczasowej Najwyższej Rady Cerkiewnej wywołało konsternację i zamieszanie, skomplikowało położenie całej wspólnoty (Gubonin, red. 1994, s. 440). Odmowę wypełnienia ostatniej woli Piotra kapłan uzasadniał, w bardziej rozwiniętej i dosadnej formie, w późniejszym liście do metropolity Agafangela (Prieobrażskiego). Siergiej przywoływał w nim okoliczności zawarcia porozumienia między *strażnikiem tronu patriarszego* a samozwańczą delegacją Rady. Sugerując celowe wprowadzenie w błąd metropolity krutickiego, pozostającego od dwóch miesięcy w całkowitej izolacji i nieświadomego prawdziwego położenia spraw, metropolita negował treść dokumentu, u podstaw którego leżała nieprawda wyłaniająca się z relacji Grigorija. Do polecenia swojego przełożonego

Siergiej był gotowy przychylić się jedynie pod warunkiem rozjaśnienia Piotrowi złożoności sytuacji i rzetelnego poinformowania patriarszego *locum tenens* o zaszyłych wydarzeniach (Byčkov, 2006, s. 287).

Powyższą argumentację zaakceptowała część wyższych hierarchów, popierających roszczenia Siergieja (Mazyrin, 2008, s. 187). W obliczu umacniania pozycji Piotrowego *locum tenens* i prób zachowania jedności Kościoła prawosławnego Jewgienij Tuczkow dokonał przewartościowania dążeń. Po pierwsze, podjął się próby wskrzeszenia samodzielności Rady oraz jej głównego przedstawiciela – arcybiskupa Grigorija, udzielając im czynnego wsparcia administracyjnego i policyjnego. Usankcjonowanie działalności „grigoriewców” – takim epitetem określano zwolenników Jackowskiego – było dla partyjnych decydentów równoznaczne z budową propagandowego autorytetu hierarchy wśród wiernych (Stawiński, 2000, s. 71). Po drugie, skupił swe działania na skompromitowaniu w oczach wiernych aspirującego do miana przewodnika rosyjskiego prawosławia metropolity Siergieja. Metodą osłabienia pozycji metropolity niżnienowogrodzkiego miał być, w zamysle partyjnego decydenta, spór między nominowanymi przez Piotra zastępcami. Na swojego lidera Tuczkow zaproponował Agafangela (Prieobrażskiego) – pierwszego nominata Tichona, mogącego legalnie zasiąść na tronie patriarszym (Byčkov, 2006, s. 277).

Metropolita jarosławski ogłosił wstąpienie w prawa i obowiązki *zastępcy strażnika tronu patriarszego* w liście pasterskim do episkopatu i wiernych z 18 kwietnia (Cypin, 2007, s. 415; Škarovskij, 1995, s. 118). Nieoczekiwane oświadczenie Agafangela skomplikowało i tak trudne już położenie przytrzymywanego w Niżnym Nowogrodzie Siergieja. Należy bowiem pamiętać, że nie był jednak ani patriarchą, ani nawet jego następcą. Piotr bowiem nie wyrzekł się swojej władzy, nie został jej pozbawiony przez sąd cerkiewny. Pozostawał w teorii kanoniczną głową Cerkwi rosyjskiej. Metropolita niżnienowogrodzki w hierarchii kościelnej pozostawał *zastępcą strażnika tronu patriarszego* – zastępcą zastępcy patriarchy (Mazyrin, 2006, s. 387). Tym niemniej Siergiej, informując 14 grudnia o przejściu obowiązków, stanął legalnie na czele Kościoła prawosławnego, a prerogatywy władzy zwierzchniej nie zostały mu odebrane (Daniluškin i in., 1997, s. 281; Fomin, 2003, s. 302-303; Škarovskij, 1995, s. 118). Opierając się na tych przesłankach wystąpił z propozycją kompromisowego rozwiązania rodzącego się konfliktu. Zaproponowany przez hierarchę arbitraż zakładał zwołanie organu uprawnionego do wyłonienia jedyne, legalnego i powszechnie uznawanego reprezentanta Cerkwi rosyjskiej. W jego skład projektowanego quasisoboru wejść miało po sześciu delegatów wytypowanych przez Agafangela i Siergieja, z przewodniczącym egzarchą Ukrainy Michaiłem (Jermakowem) na czele. Trzynastoosobowa delegacja miała dokonać wyboru nowego *strażnika tronu patriarszego*, działając w oparciu o zasadę wolnego głosowania, w którym decydowała większość otrzymanych głosów (Mazyrin, 2006, s. 222).

Spotkanie hierarchów 13 maja 1926 roku nie doprowadziło do wypracowania wspólnego stanowiska. Aga-

fangel, obstający przy kanoniczności decyzji Piotra, prosił swojego rozmówcę o pisemne przekazanie mu prerogatywy *zastępcy strażnika tronu patriarchalnego* (Byčkov, 2006, 278-279). Trzy dni później na adres metropolity jarosławskiego wpłynęło pismo od Siergieja o następującej treści:

„Do momentu zakończenia dochodzenia nad metropolitą Piotrem, to znaczy do chwili przedstawienia konkretnych zarzutów i postawienia go przed Sądem Najwyższym *strażnikiem tronu patriarchalnego* pozostaje Piotr [...], ja zaś jestem jego zastępcą. Jeśli śledztwo zakończy się pomyślnie dla Piotra, Wasza Świątobliwość może z nim bezpośrednio prowadzić pertraktacje. Jeśli natomiast dochodzenie doprowadzi do wydania wyroku skazującego, możecie zainicjować przekazanie jego sprawy sądowi cerkiewnemu [celem pozbawienia metropolity krutickiego praw *locum tenens* – KPD]. Wyrok owego sądu pozwoli Wam ubiegać się, zgodnie z porządkiem starszeństwa, o godność *strażnika tronu patriarchalnego*. Pierwszym kandydatem do tej godności jest metropolita Kirył [Smirnow] (Gubonin, red. 1994, s. 462).

Powyższa deklaracja Siergieja wywołała bezkompromisową reakcję ze strony adwersarza. Agafangel zdecydował się zerwać kontakty personalne i urzędowe z metropolitą niżnienowogrodzkim oraz upublicznić rezultaty dotychczasowej korespondencji. Publikacja posłania uwzględniającego treść stenogramu z majowego spotkania wraz z załącznikami w postaci nadsyłanych z Niżnego Nowogrodu listów miała informować członków wspólnoty o charakterze prowadzonego konfliktu i wskazywać na rzeczywistego prowodyrę wewnątrzcerkiewnej schizmy (Gubonin, red. 1994, 475).

Groźba zniesławienia nie zatrzymała Siergieja przed kontynuacją walki o tron patriarchalny. Akcentując niechęć wobec idei przekazania władzy pierwszego hierarcha w ręce metropolity jarosławskiego hierarcha podkreślał w liście z 23 maja, iż jego niezłomna postawa chroni Agafangela przed sprzeniewierzeniem się kanonom, za co groziła nawet kara pozbawienia godności (Gubonin, red. 1994, s. 478-479). Dobro wspólnoty, jako najwyższa wartość, nie oznaczało – zdaniem Siergieja – troski

o realizację własnych, partykularnych interesów i ambicji. Ustępowały im cerkiewne prawa i obyczaje, w oparciu o które od wieków budowano siłę Kościołów Wschodu. Owe niezmiennie zasady, a nie kompetencje personalne przywódcy, w opinii hierarchy, składały się na autorytet patriarchy (w tym przypadku jego zastępcy) (Gubonin, red. 1994, s. 478). „Niechaj metropolita Piotr pozostanie legalnym zastępcą patriarchy – proponował ostatecznie – a wypełnianie jego «więziennych» postanowień odłożymy do czasu, kiedy odzyska on władzę i wtedy sam zdecyduje czy realizować wcześniejsze uchwały” (Gubonin, red. 1994, s. 479). Siergiejowa kampania wewnątrzcerkiewna odniosła oczekiwany skutek. 17 czerwca metropolita Agafangel telegraficznie przekazał swoją wolę: „W związku z pogarszającym się stanem zdrowia rezygnuję z ubiegania się o godność *strażnika tronu patriarchalnego*. O swojej decyzji poinformowałem Jego Ekscelencję metropolitę krutickiego Piotra w liście z 12 czerwca. Powiadomiłem też władze świeckie” (Gubonin, red. 1994, s. 480).

Ustanowienie jedynowładztwa w strukturach rosyjskiego Kościoła prawosławnego zakończyło definitywnie okres cerkiewnego interregnum z lat 1925-1927. Objęcie zarządu wspólnotą, a w szczególności ogłoszenie *Posłania (deklaracji) zastępcy strażnika tronu patriarchalnego metropolity niżnienowogrodzkiego Siergieja (Stragorodskiego) i utworzonego przy nim Tymczasowego Świętego Synodu o stosunku Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej do władzy państwowej*, przypieczętowało rozłamy wewnętrzne, powstałe na podłożu personalnym i ideologicznym. Formację antysiergiejańską, stanowiącą w zasadzie konglomerat różnorodnych grup duchowieństwa prawosławnego i popierających ich wiernych, cechowała – najprościej rzecz ujmując – krytyka osoby i cerkiewnej działalności hierarchy, występująca najczęściej na tle rozbieżności między poglądami poszczególnych liderów i ich zwolenników a rozwiązaniami przyjętymi przez *zastępcę strażnika tronu patriarchalnego*. Każda z wyodrębnionych grup, mających odrębny status i zapatrywania na cele i zadania Kościoła, stała się istotnym czynnikiem życia cerkiewnego ówczesnej Rosji sowieckiej. Większość z nich w końcu lat dwudziestych, okrzepło i uformowało się ideologicznie i organizacyjnie, choć nigdy żadna nie zdominowała rosyjskiej sceny religijnej.

Bibliografia

Archiwa

- Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političeskoj istorii, f. 17, op. 112, d. 775 [Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 112, д. 775].
Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-političeskoj istorii, f. 17, op. 163, d. 483 [Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 163, д. 483].

Czasopisma

- Kostkevič, G. A. (2007). Obzor glavnejših sobytij cerkovnoj žizni Rossii za vremâ s 1925 g. do naših dnei (publ. O. V. Kosik).

Vestnik Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta. Seria: Istorîa. Istorîa Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi, (2), 104-130 [Косткевич, Г. А. (2007). Обзор главнейших событий церковной жизни России за время с 1925 г. до наших дней (publ. O. V. Kosik). Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета. Серия: История. История Русской Православной Церкви, (2), 104-130].

Pawełczyk-Dura, K. (2013). Rosyjski ruch odnowicielski w 1917 roku. *Elpis*, (15), 207-212.

Vvedenskij, A. I. (1926). O sovremennom položenii pravosla-

viâ. *Vestnik Svâšennogo Sinoda Pravoslavnoj Cerkvi*, (7), 4 [Введенский, А. И. (1926). О современном положении православия. Вестник Священного Синода Православной Российской Церкви, (7), 4].

Оpracowania

- Alekseev, V. A. (1991). *Illüzii i dogmy. Vzaimootnošeniâ Sovetskogo gosudarstva i religii*. Moskva: Politizdat [Алексеев, В. А. (1991). Иллюзии и догмы. Взаимоотношения Советского государства и религии. Москва: Политиздат].
- Byčkov, S. S. (2006). *Bol'sheviki protiv Russkoj Cerkvi. Očerki po istorii Russkoj Cerkvi (1917-1941 gg.)*. T.2. Moskva: Sam&Sam [Бычков, С. С. (2006). Большевики против Русской Церкви. Очерки по истории Русской Церкви (1917-1941 гг.). Т. 2. Москва: Sam&Sam].
- Сурин, В. (1999). *Russkaâ pravoslavnaâ cerkov' 1925-1938*. Moskva: Izdatel'stvo Sretenskogo monastyrà [Цыпин, В. (1999). Русская православная церковь 1925-1938. Москва: Издательство Сретенского монастыря].
- Сурин, В. (2007). *Istoriâ Russkoj Cerkvi. Sinodal'nyj i novejšij periody (1700-2005)*. Moskva: Izdatel'stvo Sretenskogo monastyrà [Цыпин, В. (2007). История Русской Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005). Москва: Издательство Сретенского монастыря].
- Daniluškin, M. B., Nikol'skaâ, T. K., Škarovskij, M. V., Dmitriev, V. P. i Kutuzov, B. P. (1997). *Istoriâ Russkoj pravoslavnoj Cerkvi. Novyj patriaršij period 1917-1970*. T.1. Sankt-Peterburg: Voskresenie [Данилушкин, М. Б., Никольская, Т. К., Шкаровский, М. В., Дмитриев, В. П. и Кутузов, Б. П. (1997). История Русской Православной Церкви. Новый патриарший период 1917-1970. Т. 1. Санкт-Петербург: Воскресение].
- Destivel', I. (2008). *Pomestnyj sobor Rossijskoj Pravoslavnoj Cerkvi 1917-1918 gg. i princip sobornosti*. Moskva: Izdatel'stvo Krutickogo patriaršego podvor'â [Дестивель, И. (2008). Поместный Собор Российской Православной Церкви 1917-1918 гг. и принцип соборности. Москва: Издательство Крутицкого патриаршего подворья].
- Fomin, S. B. (2003). *Straž Doma Gospodnâ. Patriarh Moskovskij i vseâ Rusi Sergij (Stragorodskij): žertvennyj podvig stoâniâ v istine pravoslaviâ*. Moskva: Pravilo veru [Фомин, С. В. (2003). Страж Дома Господня. Патриарх Московский и всея Руси Сергий (Страгородский): жертвенный подвиг стояния в истине православия. Москва: Правило веры].
- Golovuškin, D. A. (2009). *Fenomen obnovenčestva v russkom pravoslavii pervoj poloviny XX veka*. Sankt-Peterburg: Politehnika-servis [Головушкин, Д. А. (2009). Феномен обновленчества в русском православии первой половины XX века. Санкт-Петербург: Политехника-сервис].
- Gubonin, M. E. (red.) (1994). *Akty Svâtejšego Tihona, Patriarha Moskovskogo i vseâ Rossii, pozdnejšie dokumenty i perepiska o kanoničeskom preemstve vyššej cerkovnoj vlasti 1917-1943. Sbornik v 2-h častâh*. Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo Bogoslovskogo instituta [Губонин, М. Е. (ред.) (1994). Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943. Сборник в 2-х частях. Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского института].
- Gubonin, M. E. (sost.) (2007). *Sovremenniki o patriarhe Tihone. T. I*. Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta [Губонин, М. Е. (сост.) (2007). Современники о патриархе Тихоне. Т. 1. Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета].
- Kaplin, P. V. (2008). *Vosstanovlenie patriaršestva v RPC i raskoly-1920-h godov*. V. N. Vorob'ëv (red.), *1917-j: Cerkov' i sud'by Rossii. K 90-let'û Pomestnogo Sobora i izbraniâ Patriarha Tihona* (s. 197-203). Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta [Каплин, П. В. (2008). Восстановление патриаршества в РПЦ и расколы 1920-х годов. W: В. Н. Воробьев (red.), *1917-ÿ: Церковь и судьбы России. К 90-летию Поместного Собора и избрания Патриарха Тихона* (s. 197-203). Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета].
- Kogol', T. N. (2005). *Vzaimootnošeniâ russkoj pravoslavnoj cerkvi i gosudarstva v pervoe dešätiletie Sovetskoi vlasti (istoričeskij analiz na materialach Zapadnoj Sibiri)*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta [Коголь, Т. Н. (2005). Взаимоотношения русской православной церкви и государства в первое десятилетие Советской власти (исторический анализ на материалах Западной Сибири). Томск: Издательство Томского государственного педагогического университета].
- Levitin-Krasnov, A. i Šavrov, B. (1996). *Očerki po istorii russkoj cerkovnoj smuty. Materialy po istorii russkoj cerkovnoj smuty. Materialy po istorii Cerkvi*. Moskva: Izdatel'stvo Krutickogo patriaršego podvor'â [Левитин-Краснов, А. и Шавров, В. (1996). Очерки по истории русской церковной смуты. Материалы по истории Церкви. Москва: Издательство Крутицкого патриаршего подворья].
- Lobanov, V. V. (2008). *Patriarh Tihon i sovskaâ vlast' 1917-1925 gg.* Moskva: Russkaâ panorama [Лобанов, В. В. (2008). Патриарх Тихон и советская власть 1917-1925 гг.. Москва: Русская панорама].
- Maszkiewicz, M. (1995). *Mistyka i rewolucja. Aleksander Wwiedeński i jego koncepcja roli cerkwi w państwie komunistycznym*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Mazyrin, A. (2008). *Ot Svâtejšego Tihona k Svâtejšemu Sergiû. Vopros o patriaršem stroe v 1920-1930-e gody*. W: V. N. Vorob'ëv (red.), *1917-j: Cerkov' i sud'by Rossii. K 90-let'û Pomestnogo Sobora i izbraniâ Patriarha Tihona* (s. 181-197). Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta [Мазырин, А. (2008). От Святейшего Тихона к Святейшему Сергию. Вопрос опатриаршем строе в 1920–1930-е годы. W: В. Н. Воробьев (red.), *1917-ÿ: Церковь и судьбы России. К 90-летию Поместного Собора и избрания Патриарха Тихона* (s. 181-197). Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета].
- Mazyrin, A. (2009). *Vopros o legalizacii Cerkvi pri Patriaršem Mestoblûstitele mitropolite Petre i zaroždenie „grigorian-skogo” („borisovskogo”) raskola*. W: V. N. Vorob'ëv (red.),

- XIX Ežegodnâ Bogoslovskâ konferenciâ Pravoslavno-gosvâto-Tihonovskogo Bogoslovskogo Instituta. Materialy* (t. 1, s. 282-288). Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogosvâto-Tihonovskogo gumanitarnogouniversiteta [Мазырин, А. (2009). Вопрос о легализации Церкви при Патриаршем Местоблюстителе митрополите Петре и зарождение „григорианского” („борисовского”) раскола. W: В. Н. Воробьев (red.), *XIX Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института. Материалы* (t. 1, s. 282-288.). Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета].
- Mazyrin, A. (2006). *Vysšie ierarhi o preemstvevlâsti v Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v 1920-h – 1930-h godach*. Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta [Мазырин, А. (2006). Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х – 1930-х годах. Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета].
- Mejendorf, I. (1997). *Pravoslâvie v sovremennom mire*, Moskva: Put' [Мейендорф, И. (1997). Православие в современном мире, Москва: Путь].
- Mitrofanov, G. (1995). *Russkâ Pravoslavnâ cerkov' v Rossii i v èmigracii v 1920-e gody. K voprosu o vzaimootnošeniâh Moskovskoj Patriarii i russkoj cerkovnoj èmigracii v period 1920-1927 gg.* Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo „Noah” [Митрофанов, Г. (1995). *Русская Православная Церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы. К вопросу о взаимоотношениях Московской Патриархии и русской церковной эмиграции в период 1920-1927 гг.* Санкт-Петербург: Издательство „Ноах”].
- Moss, V. (2001). *Pravoslavnâ cerkov' na pereput'e (1917-1999)*. Sankt-Peterburg: Aletejâ [Мосс, В. (2001). *Православная церковь на перепутье (1917-1999)*. Санкт-Петербург: Алетея].
- Muszyński, M. (2006). *Władza kościelna w prawosławiu rosyjskim według Soboru Lokalnego 1917 – 1918 r.* Nieopublikowana praca doktorska, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa].
- Orehov, D. (2006). *Russkie svâtye i podvižniki XX stoletîa*. Sankt-Peterburg: Amfora [Орехов, Д. (2006). *Русские святые и подвижники XX столетия*. Санкт-Петербург: Амфора].
- Orlovskij, D. (1996). *Mučeniki, ispovedniki i podvižniki blagočestîâ Russkoj Pravoslavnojcerkvi XX stoletîa. Žizneopisanîa i materialy k nim*. Kn. 2. Tver': Bulat [Орловский, Д. (1996). *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним*. Kn. 2. Тверь: Булат].
- Pokrovskij, N. N. i Petrov, S. G. (red.) (1998). *Arhivy Kremlâ. Politbûro i cerkov' 1922-1925 gg.*. Kn. 2. Moskva, Novosibirsk: Sibirskij hronograf [Покровский, Н. Н. и Петров, С. Г. (red.) (1998). *Архивы Кремля. Политбюро и церковь 1922-1925 гг.*. Kn. 2. Москва, Новосибирск: Сибирский хронограф].
- Regel'son, L. (2007). *Tragediâ Russkoj Cerkvi 1917-1945*. Moskva: Izdatel'stvo Krutickogo patriaršego podvor'â [Регельсон, Л. (2007). *Трагедия Русской Церкви 1917-1945*. Москва: Издательство Крутицкого патриаршего подворья].
- Safonov, D. V. (2010). *Vysšee Upravlenie Russkoj pravoslavnoj cerkvi v 1921-1925 gg. v kontekste gosudarstvenno-cerkovnyh otnošenij*. Nieopublikowana praca doktorska, Moskiewska Akademia Duchowna. Siergijew Posad [Сафонов, Д. В. (2010). *Высшее Управление Русской православной церкви в 1921-1925 гг. в контексте государственно-церковных отношений*. Автореферат диссертации, Московская Духовная Академия, Сергиев Посад].
- Škarovskij, M. V. (1995). *Peterburgskâ eparhiâ v gody gonenij i utrat 1917-1945*. Sankt-Peterburg: OOO Informacionno-izdatel'skââ firma-žurnal „Liki Rossii” [Шкаровский, М. В. (1995). *Петербургская епархия в годы гонений и утрат 1917-1945*. Санкт-Петербург: ООО Информационно-издательская фирма-журнал „Лики России”].
- Škarovskij, M. V. (1999). *Obnovlenčeskoe dviženie v russkoj pravoslavnoj cerkvi XX veka*. Sankt-Peterburg: Nestor [Шкаровский, М. В. (1999). *Обновленческое движение в русской православной церкви XX века*. Санкт-Петербург: Нестор].
- Škarovskij, M. V. (2010). *Russkâ Pravoslavnâ Cerkov' v XX veke*. Moskva: Veče [Шкаровский, М. В. (2010). *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва: Вече].
- Sokurova O. B. (red.) (1998). *Nekolebimyj kamen' cerkvi. Patriaršij Mestoblûstitel' Mitropolit Krutickij Petr (Polânskij), svâšennomučenik, na fone istorii XX veka*. Sankt-Peterburg: Svetoslov [Сокурова О. Б. (red.) (1998). *Неколебимый камень церкви. Патриарший Местоблюститель Митрополит Крутицкий Петр (Полянский), священномученик, на фоне истории XX века*. Санкт-Петербург: Светослов].
- Stawiński, P. (2000). *Sekty, schizmy i herezje w Rosji. Słownik*. Kraków: Tradart.
- Štrikker, G. (cost.) (1995). *Russkâ pravoslavnâ Cerkov' v sovjetskoe vremâ (1917-1991). Materialy i dokumenty po istorii otnošenij meždu gosudarstvom i cerkov'û*. Moskva: Propilei [Штриккер, Г. (сост.) (1995). *Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*. Москва: ПроPILEI].